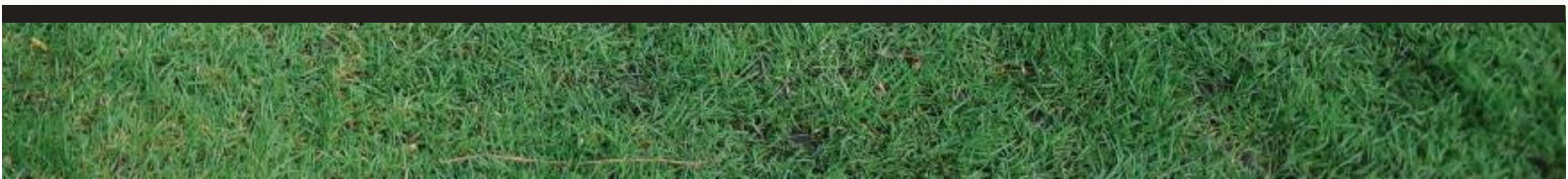

samen®

Amsterdamsche Coöperatieve Woningvereniging 'Samenwerking' B.A.

Maart 2020

Wil Sandberg

EEN EEUWIGE KWAJONGEN (DEEL 2)

Leo Pauw

In de huizen van Samenwerking wonen sinds jaar en dag meer of minder bekende Nederlanders. Zo nu en dan staan we stil bij enkele van die ‘bekende Samenwerkers’ uit het verleden. In het vorige nummer van SAMEN beschreven we de jonge jaren van Wil Sandberg (1897-1984), grafisch ontwerper, verzetsman maar toch vooral bekend als de roemruchte directeur van het Stedelijk Museum. Sandberg woonde van 1923 tot 1926 in de Daniël de Langestraat, op nummer 14, tweehoog. In dit tweede en laatste deel gaan we verder waar we waren gebleven: de Tweede Wereldoorlog.

08

VERZET

Sandberg is 43 jaar als de Tweede Wereldoorlog uitbreekt. Meer dan welke gebeurtenissen in zijn leven ook zullen de oorlogservaringen het werkelijke fundament voor Sandbergs wezen vormen. Maar het begint al eerder. Als in 1939 de opdracht voor het Nederlandse paviljoen op de wereldtentoonstelling in New York aan de behoudende architect Slothouwer wordt toegekend (die overigens voor ACW Samenwerking het blok Frans van Mierisstraat-Banstraat-Nicolaas Maesstraat ontwierp, waar auteur dezes met veel plezier woont, maar dit terzijde), organiseert Sandberg met succes een boycot onder alle modernistische Nederlandse kunstenaars. Uit de contacten die op deze manier ontstaan, zal na de Duitse inval van mei 1940 het kunstenaarsverzet groeien.

Begin 1942 wordt Sandberg verantwoordelijk voor de distributie van geld aan kunstenaars die weigeren lid te worden van de door de Duitsers ingestelde Kultuurkamer. Hij betreft daar kunstenaars uit verschillende disciplines bij: Gerrit van der Veen voor de beeldhouwers, Willem Arondéus voor de schilders, Frieda Belinfante

voor de musici, Koen Limperg voor de architecten, Wim Brusse voor de kunstnijverheid en Han Hoekstra en Anton Coolen voor de schrijvers. Zo vormt zich een informele verzetsgroep. Van hulp aan kunstenaars komen ze geleidelijk in het eigenlijke verzetswerk, zoals het vervalsen van persoonsbewijzen. De groep komt twee keer per maand bij elkaar, meestal bij Sandberg thuis, in de Maasstraat. Sandberg krijgt in die tijd van architect Mart Stam het advies de drukker Frans Duwaer te vragen te helpen bij het maken en drukken van vervalste persoonsbewijzen.

Na veel experimenten lukt het de groep een persoonsbewijs te maken dat zelfs door de Duitse specialisten niet gemakkelijk van echt te onderscheiden is. Sandberg zou daar later in een interview over zeggen: *“Dat vind ik de grootste lof die ik ooit voor typografisch werk heb gekregen.”* Duwaer heeft van 1942 tot 1944 zo'n 70.000 valse persoonsbewijzen gedrukt.

DE AANSLAG OP HET BEVOLKINGSREGISTER EN ONDERDUIK

09 Of een persoonsbewijs vals of echt is, kon echter nog steeds worden afgeleid uit de documentatie van de burgerlijke stand. Op de 45e verjaardag van Sandberg, op 24 oktober 1942, wordt bij hem thuis op de Maasstraat dan ook het idee geboren voor een aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister aan de Plantage Kerklaan. Op 27 maart 1943 vindt, na een paar keer te zijn afgeblazen, de aanslag plaats. Een groepje als politieagenten verklede verzetsmensen onder leiding van Willem Arondéus en Gerrit van der Veen weet de bewakers te overrompelen, vast te binden en met injecties te verdoven. De overval verloopt verder volledig geweldloos. De brand verwoest jammer genoeg niet de hele cartotheek, maar wel een gedeelte, en de rode gloed van de brand is in de hele stad te zien. Sandberg is nauw bij de voorbereiding betrokken (zo wordt bij hem thuis de springstof opgeslagen), maar hij doet niet mee aan de overval; zijn gezicht was te bekend. De Duitsers beschouwen de aanslag als een grote vernedering en er wordt dan ook een grote beloning uitgelooft voor inlichtingen over de daders. Bijna allen die betrokken waren bij de aanslag worden vrij snel gepakt, mede door het doorslaan van een koerier. Sandberg ontspringt de dans omdat hij als de Gestapo bij hem thuis komt elders is, en zijn vrouw Lida hem weet te waarschuwen.

Hij vlucht op zijn fiets, met een vals persoonsbewijs en een geleend hoedje, eerst naar het Gooi, daarna zo ver mogelijk naar het oosten, dicht bij de Duitse grens, waar hij denkt dat ze hem het minst zullen zoeken. Zo komt hij in Gennep, waar hij een vroegere secretaresse van het Stedelijk Museum kent. Na enige weken bij een boerengezin in Oeffelt te zijn geweest, huurt hij een klein kamertje midden in Gennep. Daar leest hij op 1 juli 1943 in de krant dat zijn verzetsvrienden door de Duitsers ter dood zijn veroordeeld en gefusilleerd.

Het jaar dat Sandberg in Gennep doorbrengt - onder de naam van Henri van den Bosch, naar zijn geliefde grootmoeder - heeft een heel bijzondere betekenis. Hij heeft voor het eerst in zijn leven niets te doen. Hij kan lezen en nadenken en na verloop van tijd begint hij ook weer te tekenen; eerst zelfportretten, dan het uitzicht op

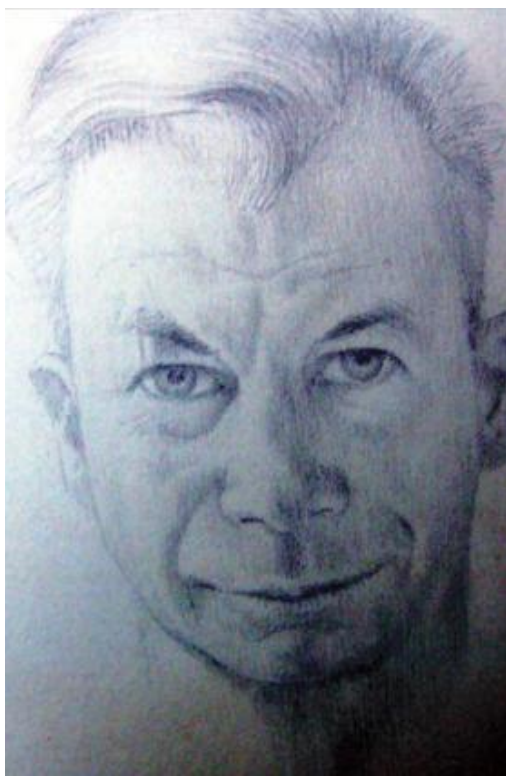
de achtertuinen. In een interview

zei Sandberg er later zelf over:

“[...] ik kreeg twee jaar vakantie van mijn oude zelf, en dat is iets wat heel weinig mensen overkomt. Ik heb veel gelezen, geschreven, ontworpen.

Ik had alle tijd om heel veel dingen te overdenken en van een nieuwe kant te bekijken. Een van de dingen waar ik veel over nagedacht heb is over de geschiedenis. Ik kwam tot de conclusie dat de geschiedenis omgekeerd gelezen moet worden. Ik zou de geschiedenis vandaag willen beginnen, omdat het verleden toch altijd bekeken wordt met de ogen van vandaag”.

10

Zelfportret Willem Sandberg, 1944 (collectie Stedelijk Museum).

EXPERIMENTA TYPOGRAFICA

Eind 1943 begint hij op zijn kamertje aan een reeks experimentele boekjes die hij ‘experimenta typografica’ noemt, waarbij hij citaten uit de wereldliteratuur op zijn eigen manier illustreert en vormgeeft, met gebruikmaking van de weinige materialen die hij daar kan vinden. Veel papier heeft Sandberg niet voorhanden;

hij gebruikt snippers die hij op straat vindt, servetjes, pakpapier, soms gekreukt uit een prullenbak gehaald, enveloppevoeringen en tijdschriften. Het is een keerpunt in zijn ontwikkeling als grafisch vormgever. Hij drukt zichzelf en zijn situatie op een uitzonderlijke manier uit met een zeldzame variatie aan vormen. Hij knipt, scheurt, tekent, schrijft, waarbij hij gebruikmaakt van teksten van filosofen als Henri Bergson en Nietzsche. Sommige daarvan had hij al jaren daarvoor verzameld. Het resultaat is heel bijzonder. Zijn grafisch werk krijgt vanaf dat moment een geheel eigen gezicht, dat na de oorlog van invloed zal zijn op een hele generatie jonge ontwerpers.

Een aantal van de deeltjes uit de serie *experimenta typografica* van Willem Sandberg.

Uiteindelijk ontwerpt hij tussen december 1943 en mei 1945 negen-tien van deze deeltjes. *Lectura sub aqua*, noemde Sandberg het (lezen onder water, ofwel in de onderduik). Een van die boekjes wordt nog tijdens de oorlog op kleine schaal gedrukt door Frans Duwaer. Met hem en met Gerrit van der Veen, die ook nog uit handen van de Duitsers had weten te blijven, heeft Sandberg nog een tijd maandelijks contact, tot ook zij worden opgepakt en gefusilleerd. Sandberg weet door gefingeerde brieven de schijn te wekken dat hij naar Zwitserland heeft weten te ontkomen, maar in juni 1944 krijgt hij van een bevriende marechaussee te horen dat de Duitsers nu toch op zoek zijn naar hem, zij het onder zijn valse naam. De SS was uit Venlo al op weg naar Gennep om hem te arresteren.

Hij kan nog net vluchten en verblijft gedurende de rest van de oorlog in Limburg en in de Betuwe, waar hij doorgaat met zijn experimenta typografica en het contact met Amsterdam weet te herstellen.

DIRECTEUR VAN HET STEDELIJK MUSEUM

Op de dag van de bevrijding is hij in Amsterdam, waar hij, zoals hij meermaals had aangekondigd, de deuren van het Stedelijk Museum opent. Directeur Röell aanvaardt korte tijd daarna een benoeming aan het Rijksmuseum en op 1 september 1945 volgt Sandberg hem op. Hij zal er tot zijn pensionering in 1962 directeur blijven. In 1957 verhuist hij van de Maasstraat naar de Dirk Schäferstraat 37, ook in Amsterdam-Zuid.

Geëmailleerd reclamebord voor het Stedelijk Museum, 1954².

Onder zijn leiding zal het Stedelijk zich tot het belangrijkste museum voor moderne kunst in Europa ontwikkelen. Door een voortdurende opeenvolging van verrassende, vaak geruchtmakende en omstreden tentoonstellingen geeft hij blijk van stelselmatige vernieuwing. 'Grote kunst is altijd experiment', aldus Sandberg.¹ Aan de vernieuwing draagt ook de opvallende vormgeving bij, die hij zo veel mogelijk in eigen hand houdt. Voor ongeveer driehonderd door het

museum georganiseerde exposities ontwerpt Sandberg zelf de affiches en de catalogi - doorgaans in de avonduren - zonder er een extra honorarium voor te ontvangen. Stuk voor stuk zijn deze gekenmerkt door eenvoud, heldere kleuren en het gebruik van uitgescheurde vormen, letters en cijfers. Een stijl die hij ontwikkelde in de *experimenta typografica*.

Beïnvloed door het Bauhaus breidt hij het terrein van het museum van schilderkunst, beeldhouwkunst en prent- en tekenkunst uit tot

de fotografie, typografie, toegepaste kunst zoals meubels, textiel en keramiek, en industriële vormgeving. Sandberg is ervan overtuigd dat mensen steeds meer vrije tijd zullen krijgen, zodat er een groot beroep zal worden gedaan op de in ieder aanwezige creativiteit. Het museum kan functioneren als inspiratiebron, als trefpunt, als een 'levenscentrum'. Daarom stimuleert hij talrijke projecten om de jeugd naar het museum te halen en de beoefening van expressievakken op school te bevorderen. Er komen een restaurant, een bibliotheek, een museumtuin met beelden en een zandbak, en op zolder een 'Nutsschool voor beeldende kunst' voor kinderen.

Sandberg meent tevens dat de overtuigingskracht van een museum bepaald wordt door de vorm ervan, dus door het tentoonstellingsprogramma, de inrichting van de zalen, de lichtwerking, de catalogi, alles. Sandberg houdt al deze dingen zelf in de hand en bepaalt vaak in zijn eentje zowel de inhoud als de vorm, zowel het beleid als de uitvoering ervan. Zo ontstaat voor het eerst het idee dat een museumdirecteur, net als de kunstenaar, een schepper kan zijn.

13

DE NIEUWE VLEUGEL

Met zijn zwierige, tegelijk voorname en nonchalante uiterlijk, zijn imposante witte kuif en zijn onafscheidelijke vlinderdasje en zijn bevlogen idealen is Sandberg een bijzondere verschijning.

Hij houdt niet van intellectualistische theorieën en redeneringen. Zijn reactie toen een sollicitant hem vertelde dat hij kunstgeschiedenis had gestudeerd, is beroemd geworden: 'Dat hoeft geen bezwaar te zijn'. Gedurende zijn hele ambtsperiode bestaat er in de pers en de gemeenteraad ook altijd veel kritiek op de koers van het Stedelijk. Maar het lukt hem elke keer weer om mensen voor zijn visie te winnen. Hij is weliswaar altijd stellig in zijn oordeel, maar is tevens een soepel diplomaat.

Zijn ideale museum ziet Sandberg verwezenlijkt met de bouw van de Nieuwe Vleugel in 1954, een grote ruimte van glas, met zijlicht, omdat bovenlicht 'onnatuurlijk' was, open naar de buitenwereld.

De ruimte is flexibel in te richten met verplaatsbare schotten.

Gatenplanten en grote ficussen zorgen voor een 'gewone' sfeer.

Met de Nieuwe Vleugel creëert Sandberg een open museumgebouw dat contact heeft met de straat en met de natuur. Hij wil het museum als instituut en de kunst zo toegankelijk en gewoon mogelijk maken.

De nieuwe vleugel van het Stedelijk Museum, 30 augustus 1954
(Foto: Ben van Meerendonk, collectie IISG).

I4

De vleugel moet uiteindelijk wijken voor de nieuwbouw van het museum. Op 9 oktober 2006 laten directeur Gijs van Tuyl en wethouder Carolien Gehrels zich verleiden tot een smakeloze pr-stunt: hij rijdt er met de bulldozer op in en zij gooit stenen door de ruiten. Leuk en ludiek, de champagne vloeit rijkelijk, maar dat zij het belangrijke moderne erfgoed een trap na geven lijkt niet zo tot hen door te dringen.

EINDE VAN EEN TIJDPERK

Ten tijde van zijn directeurschap (1945–1962) geldt het Stedelijk Museum als het beste museum van moderne kunst in Europa, als een voorbeeld in de wereld. Niet dat hij daarnaar streeft. Sandberg heeft zoveel succes juist níét omdat hij zo graag wil dat het museum het beste museum zou zijn of de grootste bezoekersaantallen zou hebben. Hij wil niets meer of minder dan het museum openstellen voor de kunstenaars van zijn eigen tijd, én voor het publiek, om daarmee de kunst (en het publiek) te helpen zich te ontwikkelen.

Na zijn pensionering in 1962 verblijft Sandberg tot 1968 vaak in Jeruzalem, waar hij voorzitter wordt van de raad van bestuur van het in 1965 opgerichte Israël Museum. Hij blijft tot op hoge leeftijd actief als grafisch ontwerper. Zo ontwerpt hij in 1976 de

letters op de muur van het metrostation Waterlooplein. Als Sandberg in 1984 in Amsterdam overlijdt, 86 jaar oud, bestaat bij veel mensen het gevoel dat met hem een tijdperk is heengegaan. Zijn biograaf, Max Arian, vraagt zich aan het einde van zijn boek³ af hoe men over Sandberg zou spreken als hij de oorlog niet had overleefd; misschien als “iemand die zich aardig heeft geweed in het verzet, maar die verder een mannetje was van heel veel ambachten waar hij nooit bijzonder in uitblonk.” Anders dan zijn overleden verzetsvrienden kreeg Sandberg de kans om voort te bouwen op wat hij in de oorlog heeft ervaren. En om - vrij laat in zijn leven - te ontdekken waar zijn plek was en wat zijn sterke kanten waren. De Sandberg van na de oorlog was een andere Sandberg dan die van voor de oorlog. Arian: “Hij is van de kwa-

Wil Sandberg in zijn laatste jaar als directeur van het Stedelijk Museum van Amsterdam, 1962 (Foto: Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Jan van Eyk).

jongen met stekeltjeshaar iemand geworden met een heel ander uiterlijk, die een volkomen andere indruk maakt. Zijn haar is nu wit, hij is ouder geworden, maar hij is met zijn scherpe profiel nu meer dan ooit een mooie, dunne man, die de onvolkomenheden van zijn gezicht (...) weet op te heffen door die prachtige witte kuif, de sigaret in zijn mondhoek en zijn eeuwige vlinderdasje. (...) Die brutale kwajongen, Willy Sandberg, is met heel erg veel omwegen de slimme, invloedrijke, bijna mythische Sandberg geworden, van wie de hele moderne kunst van zijn tijd zal profiteren.”

1) Zie ook het ‘portret in eigen woorden’, bestaande uit interviews met Sandberg: Ank Leeuw-Marcar (1981). *Willem Sandberg. Portret van een kunstenaar*. Meulenhoff, Amsterdam.
2) Zie ook: Ad Petersen (2004). *Sandberg, vormgever van het Stedelijk*. Uitgeverij 010, Rotterdam.
3) Max Arian (2010). *Zoeken en scheuren. De jonge Sandberg*. Uitg. Johannes van Kessel Advising.